

Norbert Ostrowski
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
norbertas@poczta.onet.pl

OD COMITATIVU DO SPÓJNIKA. O POCHODZENIU SŁOWIAŃSKIEGO SPÓJNIKA / ORAZ LITEWSKIEGO /R 'I; TEŽ'

Słowa klucze: etymologia, składnia historyczna, języki bałtyckie i słowiańskie, gramatyzacja, typologia

Keywords: etymology, historical syntax, Baltic and Slavic languages, grammaticalization, typology

1. Standardowa etymologia słowiańskiego spójnika *i* głosi, że kontynuuje on locativus singularis ie. zaimka wskazującego **h₁e-* i pozostaje w związku ze starogreckim spójnikiem warunkowym *ei* ‘jeśli’, czyli w skrócie ie. **h₁e-i* > słow. *i*. Wprawdzie od strony dźwiękowej nic takiemu zestawieniu nie można zarzucić, to jednak od strony funkcjonalnej nie wytrzymuje ono krytyki. Gdyby bowiem przyjąć zrównanie stgr. *ei* ‘jeśli’ = słow. *i*, to rysują się trzy możliwości:

- 1) spójnik łączny rozwinął się ze spójnika warunkowego, czyli ‘jeśli’ → ‘i’,
- 2) spójnik warunkowy pochodzi ze spójnika łącznego, czyli ‘i’ → ‘jeśli’,
- 3) z loc. sg. zaimka wskazującego rozwinęły się niezależnie spójnik łączny i warunkowy.

Dla każdego z tych scenariuszy brak oparcia w dostępnym materiale typologicznym. Najczęściej bezpośrednim źródłem spójników łącznych są comitativa oraz partykuły addytywne (zob. Mithun 1988; Stassen 2000; Haspelmath 2007). Pozostałe źródła spójników łącznych we frazach nominalnych wymienia Stassen (2001), nigdy nie są to jednak spójniki warunkowe. Jeśli chodzi o wariant nr 2, to jak pokazała Elizabeth Traugott (1985), spójniki warunkowe mogą pochodzić m.in. z wyrazów sygnalizujących temat wypowiedzi w rodzaju pol. *jeśli chodzi o*; ang. *given that* itp. Taka

była prawdopodobnie pierwotna funkcja łacińskiego *si* ‘jeśli’ < *sei*, który kontynuuje dawny locativus zaimka wskazującego (ibid.). Tym samym łacina stanowi dobrą paralełę dla stgr. *ei* ‘jeśli’. Nie ma natomiast przykładów na rozwój spójnik łączny → spójnik warunkowy. Jeśli wreszcie ktoś akceptuje możliwość nr 3, to musi wskazać scenariusz objaśniający, w jaki sposób doszło do takiej zmiany, a tego brakuje w istniejących opisach. W literaturze etymologicznej od ponad 100 lat wskazuje się również na bałtycki spójnik/partykułę addytywną *ir* (stprus. *ir* ‘też’, łot. *ir* ‘też; nawet; i’, lit. *ir* ‘i; też’) jako możliwy kognat słowiańskiego *i*. Etymolodzy, chcąc zachować związek z formą grecką, przyjmują dla bałtyckiego rozwój: **ei-r* > **ier* > *ir*. Ze względu na przeprowadzoną wyżej krytykę odrzucam zestawienie z greckim *ei* ‘jeśli’. Poniżej wykazę, że litewsko-łotewski spójnik łączny *ir* ‘i’ kontynuuje starszą formację **i-r*, która z kolei jest wynikiem konfacji instr. sg. **h₁i-h₁* zaimka wskazującego (w funkcji *instrumentalis sociativus*) z postpozycją *-r*. Tym samym spójnik litewski *ir* oraz słowiański *i* wpisują się w pospolity w językach świata schemat rozwojowy *comitativus* > spójnik łączny. Aby to wykazać, konieczna jest na początek analiza etymologiczna litewskiego czasownika *yrà* ‘jest’ (część 2). Natomiast gramatyzacji spójników i oraz *ir*, a także paralelom typologicznym poświęcona będzie część 3.

2. Pochodzenie litewskiego *yrà* ‘jest; są’ i łotewskiego *ir* ‘jest; są’

Jednym z bardziej problematycznych zagadnień historycznego językoznawstwa bałtyckiego jest pochodzenie supletywnego czasownika lit. *yrà* ‘jest; są’ (i łot. *ir* ‘jest; są’), por. paradygmat litewski:

1 sg. <i>esù</i> ‘jestem’	1 pl. <i>ėsame</i> ‘jesteśmy’
2 sg. <i>esi</i> ‘jesteś’	2 pl. <i>ėstate</i> ‘jesteście’
3 <i>yrà</i> ‘jest; są’ ²	

W języku litewskim dawna forma trzeciej osoby, czyli *ėsti*, została wyrugowana do sekundarnej funkcji czasownika habitualnego jako synonim *būna* ‘bywa(ją)’ (zob. Stang 1947/1970). Również w łotewskim dawne **esti* (ie. **h₁es-ti*) zostało zastąpione przez *ir* (stłot. *jirā-g* / dial. *ira*). Jak wykazali na materiale starolitewskim Christian Stang (ibid.), a później Gordon B. Ford (1967), pierwotnie *yrà* funkcjonowało jako czasownik egzystencjalny w rodzaju fr. *il y a* czy ang. *there is*. Ta obserwacja tekstowa pozwoliła Stangowi (1963/1970) na sformułowanie etymologii *yrà* jako formacji opartej na temacie zaimka wskazującego, rozszerzonego o postpozycję lokali-

1 W ten sposób stosunkowo niedawno czeski slawista Rejzek (2001). Niektórzy bałtyści preferują (błędnie) związek *ir* ‘i; też’ z partykułą pytajną *ar*, zob. część 3.

2 We wszystkich językach bałtyckich w 3 osobie nastąpiła neutralizacja opozycji liczby, por. lit. *vėda* ‘prowadzi; prowadzą’, *nėša* ‘niesie; niosą’ etc.

zującą -r. Pierwotną postać należy rekonstruować jako **irā*. Na długość -ā wskazują stłot. *girrahg* (Mancelius) = *jirā-g* (dial. *ira*) (Endzelin 1922: 556³) oraz lit. dial. *ỹro-tēs* 'jest; są' (LKŽ IV: 140), gdzie /o:/ < /a:/. Skrót w wygłosie **irā* > *yrā* tłumaczy się tzw. prawem Leskiena. Wewnętrzne -r- zestawiał Stang z indoeuropejską postpozycją -r, która pojawia się po zaimkach, np.:

- a) goc./stnord. *hvar* 'gdzie' < **k^wo-r*, stwniem. *war* 'gdzie' (por. niem. *war-um* 'dla czego' < *war-umbi*): lit./łot. *ku-r* 'gdzie' < **k^wu-r*,
- b) awest. *ava-rə* 'tutaj' – temat zaimka jak w scs. *ovə*, pol. *ów*,
- c) germańskie przysłówki od tematu zaimka **to-*: goc. *þar* 'tam', stnord. *þar* 'ts.', stwniem. *dā(r)* (por. niem. *da*, ale *daraus*), stang. *þær* (ang. *there*).

Jako paralelę dla *yrā* Stang podał oparte na temacie zaimków przysłówki litewskie *au-rė* 'oto gdzie' (stlit. *aurė* 'ondzie' DP 318: 10) oraz *anrė-kui* 'oto gdzie', które etymologicznie stoją w związku odpowiednio ze scs. *ovə* oraz scs. *onə* (lit. *anàs* 'tamten'). Jak widać z przytoczonych powyżej przykładów, postpozycja -r pojawia się po zaimkach, a ponieważ zaimki oraz przysłówki miejsca często występują w funkcji predykatywnej (zob. Diessel 1997, 1999: 10–11, 33–36; Petit 2010), etymologia Stanga zyskuje na prawdopodobieństwie. Ma ona właściwie tylko jedną słabość. Bez objaśnienia pozostaje końcowa samogłoska /a:/ w **irā* > *yrā* oraz /e/ w *aurė* 'oto gdzie' i *anrė*.

W swoim artykule (Ostrowski 2017) zaproponowałem, aby *aurė* (i odpowiednio *anrė-kui*) uznać za formacje o strukturze: zaimek wskazujący + dwie postpozycje lokalizujące (-r oraz -ė), gdzie -ė jest etymologicznie tożsame z dzisiejszą końcówką loc. sg., por. lit. *nam-ė* 'w domu'. Czyli rozwój *aurė* i *anrė* przebiegał w skrócie następująco: **ava-r* > **ava-r-ė* > *aurė* (synkopa /a/) i odpowiednio **ana-r* > **ana-r-ė* > *anrė*³ (zob. Stang 1963/1970: 209). To z kolei otwiera możliwości doprecyzowania etymologii **irā* > *yrā*, które analogicznie do *aurė* można wyjaśnić jako formację o strukturze: zaimek wskazujący + dwie postpozycje lokalizujące (-r oraz -ā), czyli **i-r-ā*. Problemów nastrocza pochodzenie wygłosowego **-ā*. Okazuje się jednak, że postpozycja ta jest dobrze poświadczona w litewskim i łotewskim jako wykładnik jednego z przypadków lokalizujących, tzw. illativu, por. lit. dial. *miškanā* 'do lasu⁴'. Historycznie illativus należy objaśniać jako połączenie formy acc. sg. **miškan* (ie. *acusativus directionis*) i postpozycji allatywnej -ā, por. także stlit. *kanā(-g)* 'dokąd' < < **kan* + -ā (acc. sg. *kā* 'kogo, co' < **kan*). Tradycyjną etymologię bałtyckiego illativu, która głosi, że chodzi tu o fuzję accusativu z postpozycją -nā (tożsamą etymologicznie z przymkiem słow. *na*) należy odrzucić z kilku powodów. Po pierwsze, odpowiednikiem słow. *na* jest w litewskim i łotewskim ablatywne (sic!) *nuo* 'od'. Po drugie, gdyby przyjąć za punkt wyjścia sekwencję acc. sg. **miškan* + postpo-

3 Należy pamiętać, że końcówka lokatywna -ė kontynuuje dawną postpozycję lokalizującą **-en* (chodziło pierwotnie o tzw. inessivus).

4 Por. stlit. *Vardana* 'w imię', *dāguna* 'do nieba' i in. (Zinkevičius 1980: 256).

zycja *nuo* ‘od’, to oczekuje się ablativu **miškanu* ‘z lasu’ zamiast illativu *miškana* ‘do lasu’. Po trzecie, sięganie po materiał staropruski, jak to się dzieje w tradycyjnej etymologii illativu (por. stprus. *no* ‘na’), jest błędem metodologicznym, który polega na ignorowaniu niewygodnych faktów litewskich i łotewskich, gdy te są niezgodne z założoną hipotezą („jeśli teoria nie zgadza się z faktami, tym gorzej dla faktów”).

Drugim przykładem obecności w językach bałtyckich allatywnej postpozycji *-ā* jest litewski przysłówek *čia* ‘tutaj’ < **tj-ā* (zob. Ostrowski 2014, 2017). Jest to fuzja zaimka wskazującego *ti*⁵ i postpozycji allatywnej. Analogicznie zbudowane przysłówki z postpozycją allatywną *-de* odnajdujemy w stgr. *ἐνθάδε* ‘tutaj; teraz’ (< *ἐνθα* ‘tam’ + *-δε* jak w *οἴκα-δε* ‘do domu’) i scs. *sb-de* ‘tutaj’ (zaimek *sb* ‘ten’ + *-de*).

Komentarza jeszcze wymaga pochodzenie samej postpozycji allatywnej **-ā*. Etymologicznie jest ona tożsama z lit. spółnikiem *o* ‘i; ale’ oraz słow. *a* ‘i, ale’. Ciekawej paraleli typologicznej dostarcza partykuła/spójnik stgr. *δέ*, która występuje w dwóch funkcjach: 1) postpozycji allatywnej, np. *οἴκα-δε* ‘do domu’, 2) spółnika adwersatywnego *δέ* ‘ale’ (zob. Klingenschmitt 2008: 411)⁶. Spójnik słow. *a* jest tradycyjnie objaśniany (np. Vasmer–Trubačev 1986 I) jako stary ablativus zaimka demonstratywnego **h₁e* / **h₁o*, por. awest. *āat* ‘następnie, i, ale’. Funkcja ablatywna bałt. **ā* widoczna jest jeszcze w lit. *oda* (1) / *odà* (4) ‘skóra’ i łot. *āda* ‘skóra’, które stanowią pierwotne złożenie o strukturze: **ā-* ‘od’ + **-dā* < **deh₂-* ‘oddzielać’, por. wed. *áva adāt* ‘hat abgetrennt’ (szczegóły Ostrowski 2014). Prymarne znaczenie **‘to, co oddzielone’* zachowało się jeszcze w fińskim *vuota* ‘świeżo zdjęta skóra zwierzęca’, które jest powszechnie uważane za pożyczkę bałtycką. Różnica znaczeniowa między ablatywnym *ā-* w **ā-dā* oraz allatywnym *ā-* w **tj-ā* > *čia* ‘tutaj’ znajduje oparcie w licznych przykładach alternacji „allativus” : „ablativus”, por. m.in. „ablatywnie” lit. *at-* w *at-skirti* ‘oddzielać’ obok „allatywnego” *at-* w *at-važiuoti* ‘przyjeżdżać’, łot. *iz* ‘od’ : łat. *iz* ‘na, do’, lit. *nuo* ‘od’ : słow. *na* i in. (Ostrowski 2014, 2017).

Przeprowadzona analiza bałtyckiej postpozycji allatywnej **-ā* pozwala doprecyzować pierwotną budowę i funkcje bałt. **ī-r-ā*. Był to na początku czasownik lokalizujący, który funkcjonalnie odpowiadał łac. *adesse*, a następnie – i ten stan mamy jeszcze uchwytany w XVI- i XVII-wiecznej litewszczyźnie – nabrał znaczenia egzystencjalnego. Rozwój jest zgodny z tym, co wiemy na temat relacji między zdaniemi lokalizującymi i egzystencjalnymi, jakie obserwujemy w językach świata (zob. Lyons 1967; Clark 1978; Yong, Jie 2013). Współgra także z rozwojem stgr. *ἐν*, o którym Wackernagel (1924: 166) pisał:

Anfänglich bedeutete es ‘ist (sind) darin’; von hellenistischer Zeit an ‘ist vorhanden’ mit ähnlicher Ausmerzung des lokalen Bedeutungsmoments wie in frz. *il y a*. Im

5 Por. *Ti pasiutęs vaikas – neklauso* ‘To mały dzikus, nie słucha’ (LKŽ XVI: 160). Forma *ti* jest wynikiem monoftongizacji zaimka *tai* ‘to’, o czym szerzej Ostrowski (2014, 2015).

6 Szczegółowo o funkcjach stgr. *δέ* zob. Bakker 1993.

Neugriechischen ist mit Umstellung der Vokale dafür *ine* eingetreten, und dies dient schlechtweg als Kopula 'ist' [...].

Związek między zdaniem lokalizującym a egzystencjalnym łatwo zrozumieć, pamiętając, że przy nienacechowanym szyku zdania struktura tematyczno-rematyczna jednego jest zwierciadlanym odbiciem struktury tematyczno-rematycznej drugiego, np. *Zeszyt jest na stole* (zdanie lokalizujące – gdzie jest zeszyt?) vs. *Na stole jest zeszyt* (zdanie egzystencjalne – co jest na stole?). O relacji między tymi dwoma typami zdań a zdaniami posesywnymi zob. także Benveniste (1960/1966) i Watkins (1967/1994).

3. Bałtyckie **i*-*r* oraz słowiańskie *i*

Przeprowadzona analiza litewskiego czasownika *yrà* rzuca światło na pochodzenie spójnika bałt. *ir* 'i' i słow. *i*. Jak już zostało powiedziane w części 1, najczęstszym źródłem spójników łącznych są comitativa oraz partykuły addytywne (zob. Mithun 1988; Stassen 2000; Haspelmath 2007), por. przykład (1) z języka lango (Uganda), w którym *kèdè* może być zarówno spójnikiem, jak i przyimkiem komitatywnym:

(1) 'Okèlò òmàtò
Okelo 3sg.drink.pfv | <i>cây kèdè càk</i> 'Okelo drank tea and milk'
tea and milk (Haspelmath 2007: 8). |
|---|--|

Syntaktycznie *cây kèdè càk* reprezentuje przykład spójnika inicjalnego, czyli [*cây*] [*kèdè càk*] albo inaczej [A] [& B], gdzie A i B to frazy nominalne, natomiast & to spójnik, i jest to bodaj najczęstszy sposób łączenia fraz nominalnych w językach świata (Zwart 2005). Pozostałe możliwości monosyndetycznej kombinacji fraz nominalnych to [A &] [B] oraz [A] [B &], natomiast z przyczyn wskazanych przez Haspelmatha (2007) nigdzie nie jest poświadczony schemat [& A] [B]. Spójnik bałt. *ir* 'i' oraz słow. *i* reprezentują typ [A] [& B], por. *Janek, wysoki blondyn, i Ania, niska brunetka*, natomiast nie **Janek i, wysoki blondyn, Ania, niska brunetka* oraz nie **Janek, wysoki blondyn, Ania i, niska brunetka*. Takie usytuowanie spójnika musi zostać wyjaśnione od strony diachronicznej.

W lit. *yrà* 'jest; są' mamy zachowaną długość zaimka w pozycji heterosylabicznej przed postpozycją *-r*, natomiast w połączeniu tautosylabicznym oczekiwane **i*-*r* regularnie skróciło się do *ir*. Co najmniej od czasów Karla Brugmanna krąży w literaturze przedmiotu hipoteza, zgodnie z którą spójnik bałtycki *ir* ma reprezentować stopień zanikowy partykuły *ar* '(partyk. pytajna) czy?; (partyk. addytywna) też' (łot. *ar* 'też; czy?'), która dalej jakoby pozostaje w związku etymologicznym ze stgr. *ἄρα* 'czy?; zatem; gdyż'. Zestawienie litewsko-łotewskiego *ar* ze stgr. *ἄρα* jest wadliwe metodologicznie. Po pierwsze, rekonstrukcja indoeuropeistyczna oparta wyłącznie na danych starogreckich i bałtyckich jest wysoce ryzykowna ze względu na późne świa-

dectwo tych ostatnich. Po drugie, jeśli ktoś upiera się przy zestawieniu bałt. *ar* ze strg. *ǣpa*, to powinien przedstawić scenariusz określający, jak doszło do powstania tych partykuł. Etymologia, która tego nie czyni, w rzeczywistości nic nie tłumaczy i tym samym jest niewiele warta. Po trzecie wreszcie, partykuła *ar* daje się łatwo objaśnić na gruncie bałtyckim jako sekwencja **ā-r* (zaimek + postpozycja *-r*) > *ar*, gdzie **ā-* stoi w związku ze spójnikiem słow. *a*, zob. wcześniejsze uwagi o bałt. **-ā*.

Szczegółowy opis zmian funkcjonalnych spójnika *a* przedstawię w odrębnym artykule, ale korzystając z okazji, zwrócę uwagę na kilka kwestii. Zauważmy, że elementy allatywne, a takie znaczenie daje się rekonstruować dla bałt. postpozycji **-ā*, mogą się rozwijać w kierunku partykuł addytywnych, por. ang. *to* ‘do’ obok *too* ‘też’, które są etymologicznie tożsame i pozostają w związku z przyimkiem słow. *do*. W ten sposób znajdujemy comparandum dla różnicy znaczeniowej allatywne **-ā* vs. addytywne **ā-r* > *ar* ‘też’ (por. lit. *Nauja šluota gražiai šluoja, šluok su ražu, ár bus gražu* (LKŽ I: 288) ‘Nowa miotła pięknie czyści, czyść gałązkami, **też** będzie pięknie’)⁷. Jak pokazują dane typologiczne (zob. Forker 2016), elementy addytywne często pojawiają się w kontekstach wyrażających opozycję semantyczną (ang. *semantic opposition*), np. *Janek jest wysoki, a Wojtek niski*⁸, oraz jako „przełącznik tematu wypowiedzi” (ang. *topic switch*), por. *Spotkałem Anię i poszliśmy do kina. A słońce świeciło niemiłosiernie*. W związku z tym jeśli założymy dla słow. spójnika *a* starsze znaczenie addytywne, to łatwo wyjaśnimy jego funkcje we współczesnych językach słowiańskich, przy czym funkcja adwersatywna spójnika *a* (np. *stary, a głupi*) jest chronologicznie najmłodsza. W związku etymologicznym z *a* pozostaje oczywiście spójnik adwersatywny *ale*, który można łatwo objaśnić jako wynik wzmocnienia (ang. *reinforcement*)⁹ funkcji przeciwstawnej polifunkcjonalnego spójnika *a* za pomocą postpozycji restryktywnej *-lě/-le*, por. kaszubskie *le* ‘tylko’ i strus. *лѣ* ‘ledwo’ (Boryś 2005: 282). W wielu językach świata partykuły restryktywne funkcjonują także jako spójniki adwersatywne, por. hol. *maar* ‘tylko; ale’ (König 1991: 106) oraz pol. *Nie kupiłem bułek, tylko mleko*. Tu należy oczywiście także pol. *lecz* z niejasną funkcjonalnie postpozycją *-cz* < **-če* (Boryś 2005)¹⁰.

7 Akut w *ár* jest sekundarny i pochodzi z zaniku *-gi* w *argi* ‘też’.

8 Przykłady ze spójnikiem *a* w zdaniach wyrażających opozycję semantyczną odnajdujemy już w staroruskim, zob. Борковский, Кузнецов 2006: 471. Poprzez opozycję semantyczną należy rozumieć przypadki, w których przeciwstawia się antonimy, np. ‘wysoki’ vs. ‘niski’, ‘oni’ vs. ‘my’ itd., ale to przeciwstawienie nie zaprzecza naszym oczekiwaniom (ang. *denial of expectations*), jak w zdaniu *Janek jest niski, a dobrze gra w koszykówkę*. Na podstawie naszej wiedzy o świecie oczekujemy, że skoro Janek jest niski, to nie powinien grać dobrze w koszykówkę i dlatego w tym właśnie zdaniu spójnik *a* jest właściwym spójnikiem adwersatywnym (więcej Malchukov 2004).

9 O pojęciu *reinforcement* zob. Lehmann 1995: 22–24.

10 Powszechnie łączy się **-če* z ie. **-kʷe* ‘i’, ale to zestawienie musi być dobrze uzasadnione od strony funkcjonalnej, a punktem wyjścia powinna być skrupulatna analiza tekstowa wyrazów z postpozycją **-če*. Dopiero wówczas etymologia ta będzie ciekawa i powie nam coś istotnego o rozwoju historycznym składni słowiańskiej.

Jeśli /i:/ w **ī-r-ā* było zaimkiem, to powstaje pytanie, jaki przypadek paradygmatyczny ta konkretna forma kontynuuje. Najoczywistszym kandydatem do tej roli wydaje się instr. sg. zaimka wskazującego, czyli **h₁i-h₁ > *ī*. Jeśli zgodzimy się, że był to instrumentalis, to cała etymologia układa się od strony funkcjonalnej. W językach bałtyckich i słowiańskich mamy dobrze poświadczony *instrumentalis sociativus*, por. przykład litewski (2) i staroruski (3):

(2) *Vienas vaikas buvo gimęs ir antr-u vaikščiojau.*
jeden dziecko być urodzić się i drugi: instr. sg. chodzić
'Jedno dziecko urodziło się i z drugim chodziłam' (Ambrazas 2006: 255).

(3) Бѣ же Мѣстиславъ дебелъ тѣлѣмъ, чѣрмѣнь лицѣмъ, великома очима
'Mstislav was fat, red-faced with big eyes' (Schmalstieg 1995: 168).

Skoro w językach bałtyckich i słowiańskich mamy zaświadczony *instrumentalis sociativus*, to możemy wyjaśnić powstanie spójnika *i*, wychodząc od struktury, w której zaimek ten pełnił pierwotnie funkcję anaforyczną, czyli:

**[A] [i B] 'A, z nim B' → [A] [& B] 'A i B'*

Dalsza gramatyzacja bałt. **ī-r > ir* oraz słow. *i* jako spójników zdaniowych pozostaje w związku z ich funkcją łączenia zdarzeń następujących jedno po drugim, czyli tzw. *temporal succession* („X, potem Y”) w terminologii Dixona (2009). Jako egzemplifikację podaje zdanie (4), pochodzące ze staroliteńskiego tłumaczenia Biblii wg Johanna Bretkuna (koniec XVI w.), w którym mamy dwa spójniki: *bei* oraz *ir*. Pierwszy z nich był używany jako sygnał wskazujący na początek nowego wątku w narracji (podobnie jak niekiedy słow. *a*)¹¹, stąd jego pozycja inicjalna w zdaniu¹²,

11 Ciekawej analizy użycia spójników *i* oraz *a* w tekstach staroczeskich dostarczyła praca Kacpra Owińskiego (2016). Z obserwacji autora wynika m.in., że w okresie staroczeskim spójnik *i* funkcjonował w zdaniach wyrażających konsekwentność zdarzeń (jak w przykładzie (4)) oraz częściej służył do łączenia fraz nominalnych (często w funkcji wskaźnika „naturalnej współrzędności”) niż zdań. Z drugiej strony spójnik *a* w funkcji spójnika łącznego częściej spajał zdania niż frazy nominalne, ale przede wszystkim funkcjonował jako partykuła zdaniowa sygnalizująca wprowadzenie do dyskursu nowej informacji. W tym sensie spójnik *a* odpowiadał funkcjonalnie lit. *bei* z przykładu (4). Rozszerzenie przez spójnik *a* zakresu użycia w czeszczyźnie literackiej kosztem spójnika *i* oraz wyrugowanie *i* do funkcji partykuły addytywnej ('też') datuje Owiński na czasy Jana Husa. Teraz zadaniem sławistów jest dokonanie podobnej analizy spójników parataktycznych w innych językach słowiańskich. Dopiero wówczas będą możliwe kolejne uogólnienia natury diachronicznej.

12 O pochodzeniu lit. *bei* zob. Ostrowski (w druku). Do dzisiaj *bei* jest używane jako wykładnik tzw. „naturalnej współrzędności” (ang. *natural coordination*), np. *tėvas bei motina* 'ojciec i matka', *brolis bei sesuo* 'brat i siostra'. Spójnik *bei* rozwinął się z fuzji spójnika łącznego *be* 'i' (por. stprus. <bhe> 'und') i partykuły addytywnej *ir* 'też'. Dystrybucja *bei* w tekstach staroliteńskich wskazuje, że miejscem jego powstania był obszar tzw. Małej Litwy (część dawnych Prus Wschodnich).

natomiast *ir* łączył następujące po sobie wydarzenia i w tym użyciu odpowiada do-
kładnie słow. *i*, por.:

(4) **Bei** nueia Wiras isch Namu Leui, **ir** waede Dukterī Leui, **ir** ta Moterischke tapa
nieschcze, **ir** pagimde Sunū, **ir** regedama berneli santī graszū, paslepe anā per tris
menesius (Wj 2, 1).

= **A oto** poszedł mąż z domu Lewiego, **i** poślubił córkę Lewiego, **i** ta kobieta stała się
ciężarna, **i** urodziła syna, **i** widząc, że dzieciątko jest piękne, ukrywała je przez trzy
miesiące.

Możemy więc przyjąć następujący schemat rozwojowy bałt. *ir* oraz słow. *i*:
1) instr. sg. zaimka anaforycznego w funkcji komitatywnej → 2) spójnik frazowy →
3) spójnik zdaniowy (pierwotnie jako wykładnik następstwa czasowego zdarzeń
„i potem”).

Przedstawiony rozwój nie jest odosobniony. Frajzyngier (1996: 31–32) przyjmu-
je podobny schemat dla jednego z języków czadyjskich (język lele). Analogia to
wprawdzie dosyć egzotyczna, ale na gruncie języków indoeuropejskich scenariusz
comitativus → spójnik frazowy → spójnik zdaniowy jest reprezentowany przez stirl.
ocus ‘i’¹³. Rodzi się przy tej okazji pytanie, czy dysponujemy materiałem etymolo-
gicznym, który potwierdziłby tzw. hierarchię Payne’a (1985: 5–6), tj.:

S(entence) > V(erb) P(hrase) > P(repositional) P(hrase) > N(oun) P(hrase)

Głosi ona, że „individual coordination strategies are used to cover contiguous ca-
tegories”, czyli jakaś strategia, np. łączenie za pomocą interesującego nas tu spójnika
i, nie może być zastosowana do łączenia fraz nominalnych (NP) i werbalnych (VP),
jeśli za jej pomocą nie można łączyć fraz przyimkowych (PP). Historycznie więc,
wychodząc od spójnika fraz nominalnych, kolejnymi etapami rozwoju powinny być
spójnik fraz przyimkowych, fraz werbalnych i dopiero na końcu spójnik zdaniowy.

Bardzo ciekawej paraleli dla zmiany instr. sg. zaimka wskazującego → spójnik
parataktyczny dostarcza wschodniolit. spójnik *é* ‘a, natomiast’, np. *Rado gaidys pupą,
é vištą žirnį* ‘Znalazł kogut fasolę, a kura groch’. Zgodnie ze standardową etymolo-
gią (np. Fraenkel 1962–1965) spójnik ten kontynuuje dawną formę instr. sg. zaimka
wskazującego **h₁e-h₁*, poświadczonego m.in. w stgr. *ἦ* ‘certainly, really’ i stind. *á*
‘blisko’. Wprawdzie *é* ‘a, natomiast’ nie jest spójnikiem łącznym, lecz przeciwstawnym¹⁴,
ale często w językach obserwujemy podobne przekształcenia funkcjonalne,
por. stisl. *enn* > *en* (odpowiednik etymologiczny ang. *and*), które w najstarszych
tekstach było jeszcze spójnikiem łącznym (np. *festr mun slitna, enn freki renna* ‘Lina
się zerwie i wilk pobiegnie’ [Wieszczba Wölwy] – Nedoma 2011: 146), aby następ-

13 Zob. Griffith 2011.

14 Ścisłej rzecz ujmując, wskazuje na semantyczną opozycję.

nie stać się spójnikiem zdań przeciwstawnych, a na końcu zdań porównawczych¹⁵. Przejście od spójnika łącznego do przeciwstawnego obserwujemy także w języku gockim, gdzie *ip* 'i, ale', odpowiednik etymologiczny łac. *et* 'i', występuje często właśnie jako spójnik przeciwstawny, por. *Jabai razdom manne rodjau jah aggile, ip friapwa ni habau...* 'Jeśli językami ludzi mówiłbym i aniołów, a miłości nie miałbym...'. Są wreszcie języki, gdzie nie odróżnia się formalnie spójników łącznych i adwersatywnych¹⁶, por. przykłady (5)–(6) z postpozycją *-da/-de* 'i, ale' z języka eweńskiego (Malchukov 2004):

(5) Udagadmar tianni namni, xaman-da xolun.
szaman-kobieta popłynąć morze szaman-CONJ podążył
'The shaman woman swam across the sea and the shaman followed her'.

(6) Dilgan-ni igre-ce-de enni angar bad'ikar okan.
głos-jego brzmieć-PF-CONJ NEG otworzyć rano aż
'His voice was heard (inside the house), but he didn't open until morning'.

4. Wnioski

Słowiański spójnik łączny *i* znajduje swój dokładny odpowiednik w bałtyckiej partykule/spójniku **ī-r > ir* 'i; też', gdzie *-r* jest pierwotną postpozycją lokalizującą. Punktem wyjścia była forma instr. sg. zaimka wskazującego, czyli **h₁i-h₁ > i*, który służył do łączenia fraz nominalnych. Ponieważ języki słowiańskie (i bałtyckie) nie różnią się formalnie spójników zdaniowych i spójników frazowych, *i* nabrał wtórnie funkcji spójnika zdaniowego.

Skróty

ang. – angielski; awest. – awestyjski; bałt. – bałtycki; fr. – francuski; goc. – gocki; hol. – holenderski; ie. – indoeuropejski; lit. – litewski; łat. – łątgalski; łot. – łotewski; niem. – niemiecki; pol. – polski; scs. – staro-cerkiewno-słowiański; słow. – słowiański;

15 Rozwój spójnik adwersatywny → spójnik zdań porównawczych jest dobrze rozpoznany w językach świata i reprezentuje schemat „antonimiczny” w terminologii Heinego (1997: 117), por. przykład z języka dakota:

Mastingcala king waste, tka singthela king sice
rabbit the good but rattle-snake the bad
'The rabbit is better than the rattle-snake'.

16 Podobnie jest w języku czeskim, gdzie spójnik *a* ma przede wszystkim znaczenie łączne, ale również przeciwstawne, przy czym w funkcji adwersatywnej jednak częściej pojawia się *ale* (zob. wcześniejsze uwagi o polskim *ale*). Jako spójnik łączny *a* sekundarnie rozszerzył swój zakres użycia kosztem *i* (zob. przyp. 11).

stang. – staroangielski; stgr. – starogrecki; stind. – staroindyjski; stirl. – staroirlandzki; stisl. – staroislandzki; stlit. – staroliteński; stłot. – starołotewski; stnord. – staronordycki; stprus. – staropruski; strus. – staroruski; stwniem. – starowysokoniemiecki; wed. – wedyjski; wschodniolit. – wschodnioliteński
 acc. – accusativus; dial. – dialektalny; instr. – instrumentalis; loc. – locativus; pl. – pluralis; sg. – singularis

Literatura

- AMBRAZAS V., 2006, *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*, Vilnius.
- BAKKER E.J., 1993, *Boundaries, Topics, and the Structure of Discourse. An Investigation of the Ancient Greek Particle Dé*, „Studies in Language” 17, nr 2, s. 275–311, [on-line:] <http://dx.doi.org/10.1075/sl.17.2.o2bak>.
- BENVENISTE E., 1960/1966, 'Etre' et 'avoir' dans leurs fonctions linguistiques, „Bulletin de la Société de Linguistique de Paris” 55, s. 113–134 [przedr.: idem, *Problèmes de linguistique générale*, Paris 1966, s. 187–207].
- BORYŚ W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- CLARK E.V., 1978, *Locational: Existential, Locative, and Possessive Constructions*, [w:] J.H. Greenberg, Ch.A. Ferguson, E.A. Moravcsik (red.), *Universals of Human Language*, t. 4: Syntax, Stanford, s. 85–126.
- DIESEL H., 1997, *Predicative Demonstratives*, [w:] *Proceedings of the Twenty-Third Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society: General Session and Parasession on Pragmatics and Grammatical Structure*, s. 72–82, [on-line:] <http://dx.doi.org/10.3765/bls.v23i1.1282>.
- DIESEL H., 1999, *The Morphosyntax of Demonstratives in Synchrony and Diachrony*, „Linguistic Typology” 3, s. 1–49, [on-line:] <https://doi.org/10.1515/lity.1999.3.1.1>.
- DIXON R.M.W., 2009, *The Semantics of Clause Linking in Typological Perspective*, [w:] R.M.W. Dixon, A. Aikhenvald (red.), *The Semantics of Clause Linking. A Cross-Linguistic Typology*, Oxford, s. 1–55.
- DP: *Postilla Catholica. Tái est: Išguldimas Ewangelijū kiekvienos Nedeļos ir švętes per wissús metús. Per Kúniqá Mikaloiv Davksqá Kanonikqá Médniqú... 1599*, [w:] J. Palionis (red.), *Mikalojaus Daukšos 1599 metų Postilė ir jos šaltiniai*, Vilnius 2000.
- ENDZELIN J., 1922, *Lettische Grammatik*, Riga.
- FORD G.B., 1967, *esti und yra in Vilentas' Enchiridion*, „Zeitschrift für Slavische Philologie” 30, s. 353–357.
- FORKER D., 2016, *Toward a Typology for Additive Markers*, „Lingua” 180, s. 69–100, [on-line:] <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2016.03.008>.
- FRAENKEL E., 1962–1965, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- FRAJZYNGIER Z., 1996, *Grammaticalization of the Complex Sentence. A Case Study in Chadic*, Amsterdam – Philadelphia.
- GRIFFITH A., 2011, *The Etymology of OIr. ocus “and” and Methodology*, [on-line:] <https://www.univie.ac.at/indogermanistik/download/Griffith/Marburg/The%20Etymology%20of%20ocus.pdf>.
- HASPELMATH M., 2007, *Coordination*, [w:] T. Shopen (red.), *Language Typology and Syntactic Description*, t. 2: *Complex Constructions*, Cambridge, s. 1–51.
- HEINE B., 1997, *Cognitive Foundations of Grammar*, Oxford.

- KLINGENSCHMITT G., 2008, *Lit. úošvis*, „Baltistica” 43, nr 3, s. 405–429, [on-line:] <http://dx.doi.org/10.15388/baltistica.43.3.1392>.
- KÖNIG E., 1991, *The Meaning of Focus Particles. A Comparative Perspective*, London – New York.
- LEHMANN CH., 1995, *Thoughts on Grammaticalization*, München – Newcastle.
- LKŽ: *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius 1968–2002.
- LYONS J., 1967, *A Note on Possessive, Existential, and Locative Sentences*, „Foundations of Language” 3, nr 4, s. 390–396.
- MALCHUKOV A.L., 2004, *Towards a Semantic Typology of Adversative and Contrast Marking*, „Journal of Semantics” 21, nr 2, s. 177–198, [on-line:] <https://doi.org/10.1093/jos/21.2.177>.
- MITHUN M., 1988, *The Grammaticization of Coordination*, [w:] J. Haiman, S.A. Thompson (red.), *Clause Combining in Grammar and Discourse*, Amsterdam – Philadelphia, s. 181–225.
- NEDOMA R., 2011, *Altisländisches Lesebuch. Ausgewählte Texte und Minimalwörterbuch des Altisländischen*, Heidelberg.
- OSTROWSKI N., 2014, *Once again on the Postponed Neuter Pronoun -ti*, „Baltistica” 49, nr 2, s. 265–278, [on-line:] <http://dx.doi.org/10.15388/baltistica.49.2.2217>.
- OSTROWSKI N., 2015, *The Origin of the Lithuanian Particle jùk*, [w:] A. Judžentis, S. Kessler (red.), *Contributions to Syntax and Morphology. Proceedings of the 4th Greifswald University Conference on Baltic Languages*, Berlin, s. 201–215.
- OSTROWSKI N., 2017, *Non-verbal Predication in Baltic. Lithuanian yrà*, [w:] M. Németh, B. Podolak, M. Urban (red.), *Essays in the History of Languages and Linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the Occasion of his 60th Birthday*, Kraków, s. 463–471.
- OSTROWSKI N., w druku, „Natural Coordination” and the Origin of the Lithuanian Conjunction bei ‘and’. Remarks to Old Prussian-Lithuanian Language Contacts.
- OWIŃSKI K., 2016, *Rozwój funkcjonalny spójników „a” oraz „i” w języku czeskim do XVII wieku na tle stanu współczesnego*, Uniwersytet Jagielloński, praca magisterska.
- PAYNE J.R., 1985, *Complex Phrases and Complex Sentences*, [w:] T. Shopen (red.), *Language Typology and Syntactic Description*, t. 2: *Complex Constructions*, Cambridge, s. 3–41.
- PETIT D., 2010, *On Presentative Particles in the Baltic Languages*, [w:] N. Nau, N. Ostrowski, *Particles and Connectives in Baltic*, Vilnius, s. 151–170.
- REJZEK J., 2001, *Český etymologický slovník*, Vozice.
- SCHMALSTIEG W.R., 1995, *An Introduction to Old Russian*, „Journal of Indo-European Studies Monograph Series”, nr 15, Washington.
- STANG CH.S., 1947/1970, *Esti et yra dans les Punktay Sakimu de Szyrwid*, „Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap” 14, s. 87–97 [przedr.: idem, *Opuscula linguistica. Ausgewählte Aufsätze und Abhandlungen*, Oslo 1970, s. 172–180].
- STANG CH.S., 1963/1970 = [Станг Х.С.], *Третье лицо глагола „быть” в литовском и латышском языках*, [w:] Ю. Маслов (ред.), *Вопросы теории и истории языка. Сборник в честь Б.А. Ларина*, Ленинград, s. 285–289 [przedr.: idem, *Opuscula linguistica. Ausgewählte Aufsätze und Abhandlungen*, Oslo 1970, s. 206–211].
- STASSEN L., 2000, *AND-Languages and WITH-Languages*, „Linguistic Typology” 4, nr 1, s. 1–54, [on-line:] <https://doi.org/10.1515/lity.2000.4.1.1>.
- STASSEN L., 2001, *Noun Phrase Coordination*, [w:] M. Haspelmath i in. (red.), *Language Typology and Language Universals*, t. 2, Berlin – New York, s. 1105–1111.

- TRAUGOTT E.C., 1985, *Conditional Markers*, [w:] J. Haiman (red.), *Iconicity in Syntax*, Amsterdam – Philadelphia, s. 289–307.
- VASMER-TRUBAČEV 1986 [= Фасмер], *Этимологический словарь русского языка*, перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О.Н. Трубачева, т. I–II, Москва.
- WACKERNAGEL J., 1924, *Vorlesungen über Syntax mit besonderer Berücksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch*, Basel.
- WATKINS C., 1967/1994, *Remarks on the Genitive*, [w:] *To Honor Roman Jakobson: Essays on the Occasion of his 70th Birthday*, t. 3: 2191–2198, The Hague – Paris [przedr.: idem, *Selected Writings, Language and Linguistics*, red. L. Oliver, t. 1, Innsbruck 1994].
- YONG W., JIE X., 2013, *A Systemic Typology of Existential and Possessive Constructions*, „Functions of Language” 20, nr 1, s. 1–30, [on-line:] <http://dx.doi.org/10.1075/fol.20.1.01wan>.
- ZINKEVIČIUS Z., 1980, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius.
- ZWART J.-W., 2005, *Some Notes on Coordination in Head-Final Languages*, „Linguistics in the Netherlands” 22, nr 1, s. 231–242, [on-line:] <http://dx.doi.org/10.1075/avt.22.21zwa>.
- Борковский В.И., Кузнецов П.С., 2006, *Историческая грамматика русского языка*, Москва.

From comitative to conjunction.

On the origin of the Slavic conjunction *i* ‘and’ and Lithuanian *ir* ‘and; also’

Summary

The paper aims to describe the origin of the Slavic conjunction *i* ‘and’ and its Baltic counterpart *ir* ‘and; also’ (Old Prussian *ir* ‘also’, Lithuanian ‘and; also’, Latvian ‘and; also; even’). Common Baltic *ir* traces back to the former **ī-r* that stems from the conflation of demonstrative pronoun (instr. sg.) **h₁i-h₁* and locative postposition *-r*. On the basis of Baltic data we can establish the primary character of Slavic *i* ‘and’ which illustrates the functional change from comitative to coordinative conjunction.